

Kritika

MÁRIA BONDÁR – PÁL RACZKY (szerk.): The Copper Age cemetery of Budakalász
Pytheas, Budapest 2009, ISBN 978-963-9746-72-5.

HORVÁTH TÜNDE

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet

horvath.tunde@btk.mta.hu

Az 1952–1961 között feltárt, több rész-publikációt megért, de teljességében csak majd fél évszázaddal később feldolgozott és 2009-ben megjelent késő rézkori temető monográfiáját fejezetenként fogom bemutatni [valódi megjelenése 2010-ben]. A könyv 485 oldalból, 175 képtáblából áll, jórészt fekete-fehér, néhány szövegközi illusztráció és képtábla színes, amely igen rosszul érvényesül a matt sárgás árnyalatú, környezetbarát-újra felhasználható papíron. Összességében igen zavaró, hogy a képtáblákon nincsen feltüntetve méretarány, bár a 25. oldalon Bondár Máriától található közlés szerint minden lelet rajza 1:2, minden sírrajz pedig 1:20 méretarányban készült. Attól tartok, ezen a rövid megjegyzésen igen sok olvasónak átsiklik a tekintete, és a képekről hiányzó méretarány nélkül a képanyagot nehezen felhasználhatónak fogja találni. A szerzők és szerkesztők több oldalon említik a 21. századi számítógépes technikák a könyv írása közben történő felhasználását, mint fantasztikus lehetőséget: jó lett volna ezt az alap-információt feltüntetni a képillusztrációkon ennek a segítségével.

Az *első nagy fejezet* kisebb fejezetrészeiben a temetőt mutatja be: az ásatások ismertetése után a sírok leírása következik, majd a temetkezési rítusok szerinti bontásban való értékelés, aztán pedig a sírmellékletek anyag és típus szerinti csoportosításban. A fejezetet *Bondár Mária* jegyzi.

A földrajzi környezet bemutatása igen rövidre sikeredett, pedig valószínűleg ez rejti a temető létrejöttének rejtélyét. Ajánlom a szerző figyelmébe legalább *Marosi és Somogyi* általánosan használatos,¹ és a *Magyarország kistáj-kataszterének megjelenése (2010)*² után akár már elavultnak, de legalább elérhetőnek és alapműnek számító munkáját, valamint az Arcanum kiadó I., II. és III. katonai felméréseit a területről **(1. kép)**.

¹ MAROSI – SOMOGYI 1990, I-II.

² DÖVÉNYI 2010

Nem ártott volna egy régészeti topográfiai kitekintés sem a Luppa csárda környezetét nagyobb léptékben bemutatva **(2. kép)**.³ Mint azt több összefoglaló jellegű munkámban megjegyeztem,⁴ a Dunakanyar–Budapest régió nem mutat egységes képet a késő rézkorban: míg Budapest területén és attól délre csak Baden lelőhelyek vannak, és az egyetlen Budakalászon kívüli adattal rendelkező Ecsér 6 lelőhely abszolút datálása szerint is igen korán, 3350 BC körül kezdődnek, Boleráz pedig egyáltalán nem fordul elő; addig a Pilismarót–Esztergom–Vác–Galga patak vonaltól északra Boleráz és Baden lelőhelyek is megtalálhatók (Epöl: csak Boleráz; Boleráz és Baden egymás mellett: Esztergom, Lábatlan, Nyergesújfalu, Piliscsév, Pilisszentlélek, Süttő, Tát vonaltól). Sajnos az északi régió kutatottsága nem olyan részletes, mint a délié, a leghíresebb lelőhelyek is máig feldolgozatlanok, de az elérhető publikációk alapján egy olyan kép rajzolódik ki, hogy a Boleráz és a Baden szállásterület szorosan egymás melletti lelőhelyekből áll, amelyek nem keverednek egymással (vö. Pilismarót–Basaharc bolerázi temető/Pilismarót–Szobi rév badeni település). A megosztottság nemcsak észak-déli, hanem kelet-nyugati irányban is mutatkozik (A Galgától keletre ismét csak Baden lelőhelyek fordulnak elő). A térben szorosan egymás melletti lelőhelyek időbeli helyzetéről alig tudunk valamit: egy régészetileg közöletlen Vác–Vár lelőhelyű, feltehetően bolerázi radio-karbon adat a Boleráz Balatonöszödhöz és Győr–Szabadrétdombhoz hasonlóan igen késői, 3000 BC körüli túlélését mutathatja, de az is lehet, hogy a minta badeni, mivel Vácott mind Boleráz, mind pedig Baden megtalálható (VERA-864, 4385 ±30 BP, 3080–2925 BC, 1 szigma).⁵

Várható tehát a Dunakanyarban a két időszak/kultúra közt valamilyen interakció, ez azonban különbözik a Balaton déli partján látott mintázattól, ahol a Boleráz és Baden jelenségek egy lelőhelyen belül fordultak elő (Balatonöszöd–Temetői dűlő, Balatonkeresztúr–Réti dűlő).⁶ A Dunakanyar és Budapest szomszédos régiója azonban egymástól is eltérő képet mutat, amely eltérés még a kora bronzkor 1. periódusban is megosztja a területet: az északi részen a Harangedényes és Makó kultúrákkal, a délin pedig a Makó és Nagyrév előfordulásával. Ez a fajta következetes szétválás nemcsak az új bronzkori kultúrák alapvető elterjedési irányával és térhódításával van összefüggésben, még talán a késő rézkorban kialakult megosztottság egyfajta meghatározó öröksége is befolyásolhatta **(2. kép)**.

A Duna sodrásával kialakuló homokzátonyok, mint természetes révátkelőhelyek, frekvenciált környezetet biztosítottak azokban a korszakokban, ahol a folyó vízállása ezt a rendszert fenntartotta. Nem véletlen, hogy a Luppa sziget kicsi és lehatárolt területén belül 3 nagy kiterjedésű és sírszámú temető osztozik néhány száz méterre egymástól, a közeli Szentendrei-szigetet is bevonva pedig még több: a késő rézkori mellett egy kora bronzkori Harang-edényes (1070 sír, 500 méterre a badenitől délre), egy középső bronzkori Vátya (300 sír, kb. 2,5 km-re északkeletre), egy langobárd (92 sír, kb. 3 km-re északnyugatra), és egy avar kori (1450 sír, kb. 300 méterre északkeletre a badenitől) **(1. kép)**.

Nem szeretném különösebben megkérdőjelezni a Bondár Mária által adott sír- és tárgyleírásokat, mivel ehhez csak akkor lenne jogom, ha én is végignézném a fennmaradt dokumentációt és leletanyagot, erre pedig sem engedéllyel nem rendelkezem, sem idővel. Néhány megjegyzésem azonban lenne a feldolgozást kialakító alapelveiről.

Bár a szerző megjegyzi (p. 25), hogy prekonceptió nélkül dolgozott, ezt aligha lehet elhinni. Az előző szerzőktől (pl. Korek, J.) származó feldolgozások/részfeldolgozások elhagyása leg-

³ MRT 5, 9, 11; ENDRÓDI 1997, 2004.

⁴ HORVÁTH 2010, 2011b, 2012.

⁵ BALDIA et al. 2008; MRT 9, 412.

⁶ HORVÁTH 2012; FÁBIÁN – SERLEGI 2009.

alábbis még nem ezt jelenti automatikusan. Említi, kialakított egy egyszerű tipológiai rendszert (p. 28). Szögezzük le, hogy a megjegyzés után következő kerámiaedényformák felsorolásánál használt tipológiai kifejezéseket nem Bondár Mária találta ki, hanem még jóval előtte kutató régészek, ez tehát nem az ő tipológiai rendszere, hanem legismertebb és leg részletesebb formájában Viera Němejcová-Pavúkováé, kiegészítve Evžen Neustupný, Anton Točík és egyéb kutatók munkáival. Annál furcsább, hogy sem a Neustupný-féle egyszerűbb, sem pedig a Pavúková-féle bonyolultabb tipo-kronológiai rendszernek nincsenek a kerámiaformák megfelelően (elsősorban Pavúková jól követhető betű-számkombinációval jelölt típus-táblázataira gondolok). Bondár Mária már néhány munkájában más kutatók kétkedéséhez csatlakozva felvetette, hogy a Pavúková-féle rendszer túl részletes, esetleg használhatatlan. Mindez egy a korszakot összefoglaló-helyzetértékelő tanulmányban anyagközlés nélkül nincs annyira helyén,⁷ mint pl. Endrődi Anna Budapestet értékelő tipo-kronológiai munkájában,⁸ és egyáltalán nincs a helyén ennek a feltételezésnek a bizonyítás és kritika nélküli érvényesítése teljes mellőzéssel egy monográfiában, ahol éppen anyag és igény, hely és mód kínálkozott volna a gyanúsnak tűnő Pavúková-tipológia tesztelésére.

Határozott véleményem, hogy a kutatók többsége egyszerűen túldimenzionálta a Pavúková tipológiát: többet várt attól, amit eredetileg nyújtott, nyújthatott. A Pavúková kétségtelenül hatalmas ásatási és feldolgozási munkáján alapuló, eredendően egyszerűen alak-formai tipológia a tudomány előrehaladásával fokozatosan igényelte a rendszer tipo-kronológiaként való működését, amelyet azonban kidolgozója csak sztratigráfiai és tipológiai megfigyelések alapján körvonalazhatott, mivel radiokarbon-adatsoraik a szlovák lelőhelyeknek még ma sem nagyon vannak. Még az sem kizárt, hogy az általa felállított eredetileg tipológiai sor kronológiailag is megfelelően működött az ő kutatási területén, Szlovákiában. Ne várjuk el azonban azt, hogy más területeken általánosan ugyanúgy működjön. Vessünk egy pillantást a 2009-től már elérhető, a késő rézkor világát ábrázoló, időben is bontott térképsorozatokra, és látni fogjuk egyrészt a hatalmas elterjedési területet, kiterjedésének folyamatos változását, és az abban koronként mutatkozó széttagoltságot, a területenként eltérő kommunikációs érdekszférákat. Csak nem hiheti valaki komolyan azt, hogy a Cham kultúrával kevert Baden ugyanazon formákat produkálta északnyugaton, mint a balkáni városias, de csak Baden-szerű tell-lelőhelyek, vagy a kis-lengyelországi Tölcséres szájú edényekkel kevert Baden, és mint a Kárpát-medencén belüli tiszta Baden törzsterület? Na és hogy még ráadásul ezek az egymástól már tipológiailag is jól láthatóan eltérően fejlődő földrajzi régiók még időben is ugyanolyan lépcsőfokokban fejlődtek volna? Valljuk be: ez teljes képtelenség.

Mindettől függetlenül érdemes lett volna a lelőhelyen a lehető leg részletesebb Pavúková tipológiát következetesen használni, több okból is. Egyrészt a temető anyagában több egyedi, új lelettípus, kerámiaforma jelenik meg: ezeket jelölni kellett volna, hogy bevezetésre kerüljenek a nagy, általános leíró rendszerbe (szinte minden kétosztatú tál, talpas serleg, ivó-csának és függeszthető amfóra egyedi kialakítású, mint minden más lelőhelyen). Másrészt a tipológiát a Pavúková által sugallt kronológiai fokozatokkal együtt össze kellett volna vetni a temető saját, modern adataival, úgymint a sztratigráfiai szituációkkal (szuperpozíciós sírok), és legfőképpen a radiokarbon mérésekkel. Valószínűleg arra jutottak volna, hogy a tipológiailag elkülönített IIB-III-IV. fokozatok abszolút kronológiailag sem mutatnak eltérést. Ez látszik más lelőhelyeken is: de egy dolog ezt feltételezni és emiatt a bizonyító értékű munkát végig sem csinálni, és egy másik kételkedni, és hosszas, látványosan unalmas munkával erre az eredményre jutni. Fontos lett volna tudni, hogy a temető saját belső kronológiájában milyen fázisokat prezentál: tehát meddig él abban a rendszerben, amit több évtizede megszok-

⁷ BONDÁR 2002

⁸ ENDRŐDI 1997

tunk és használunk (én úgy látom: végig él a teljes badeni IIB-III-IV. időszakban, de csak kívülről látom, és ez nagy hibalehetőségeket hordozhat). Ha a szerzők ebben a kérdésben következetességre törekedtek volna, nem jöttek volna létre a későbbi értékelésekben olyan szarvashibák, mint a temető életének 100 évbe való beszorítása (amely ellentmond a saját radiokarbon adataiknak, ami legalább 340 évet jelez a 14 sír alapján), vagy Martin Furholt 2008-as munkáinak feltétel nélküli ideológiai követése, amely a Boleráz időszakot értékelte (a budakalászi temető tiszta badeni, egyetlen bolerázi lelet sem található benne!). Ugyanazok a tendenciák, amelyeket Furholt a Boleráz kapcsán kimutatott, egyáltalán nem, vagy másképp jelentkeztek a Badenben.⁹

Nem tudok egyetérteni azzal a megállapítással, amelyet a könyv több részletében több szerző is sugall: hogy mivel a temető szűk keresztmetszetét adja a leleteknek, nem fordul elő minden ismert badeni típus, ez azt jelentené, hogy rövid ideig volt használatban (p. 29. Bondárnál; Siklósi fejezetében ez 100–240 év: p. 465; Raczkynál 140–170 év: p. 480).

Való igaz, hogy a képtáblákat átnézve a fent már részletezett egyedi edénytípusokon kívül csak tálak, mericék és egyfüles kancsók, korsók találhatóak, de ezek mellett ott vannak a kagylók, szinte hihetetlen változatossága és száma, mint a Badenben teljesen egyedi lelőhely-specifikus tényező. Ami a várnai temetőben az arany, az lehetett a budakalásziiban a kagyló: a legfontosabb érték mérő és kereskedelmi csereeszköz, rangjelző, amelyben a kereskedelemmel foglalkozó közösség vagyona manifesztálódik. Ne tévesszen meg minket a két kategória ma másképpen felfogott és rangsorolt értéke: fogalmunk sincs arról, hogy egy badeni hogyan viszonyult volna egy számára felkínált kagylóhoz és egy aranyhoz: vajon a számunkra most értékesebbet választotta volna a két, egyszerre nyújtott lehetőség közül?¹⁰

Mindezek mellett még nemzetközi viszonylatokban is óvatosak szoktak lenni egy temető abszolút korának beállításánál, ha a sírok eredeti száma és a radiokarbon vizsgálat alá eső sírok száma 100:10% arányt ér el (vö. Várna).¹¹ Ehhez képest Budakalászié 436 sír–100%, 14 radiokarbonnal mért sír: nem éri el a 4%-ot! Vajon mennyire reprezentálja a temető korát 4% sír ismert dátuma? Arról már nem is beszélve, hogy még a 14 mért sírből is hat a szerzők által akkurátusan a késő rézkor és a Baden végének kiszabott nemzetközi kronológiának megfelelő 3000/2900 BC határban vagy az alatt van (VERA-3547, 4376, 3549, 3543, 3545, 3544)! Nem tisztességes ezeket kivenni a csoport-kalibrációból (p. 479, sic!) azért, mert nem illeszkednek az elméletbe, már csak azért sem, mert a szerzők úgy kezdték a munkájukat, hogy nem befolyásolták őket preconcepciók, másrészt pedig azért, mert a $\delta^{13}\text{C}$ érték nem tér el annyira a standardtól, hogy a minta vagy a mérés hibája miatt okunk legyen kivenni őket a sorozatból (ld. a kilencedik fejezetet, Table 1).

A kőpakolásokkal kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy nem sok maradt fenn belőlük (p. 199, 211). Sajnálkozásunkat fejezhetjük ki emiatt, ugyanis bármelyik szelektált lelőhely-térképet nézem a könyvillusztrációk közül, az a határozott érzésem, hogy a temetőnek sajátos alakja van. (Sajnos ez csak egy érzet, amely nem önthető határozott és bizonyítható formába részben az elveszett információk, részben saját korunkból adódó vakságunk miatt, de ötágú csillag és egy széttárt ujjú, felemelt kezű és terpeszben álló emberi figura is testet ölthet némi fantáziával, és persze még sok minden más ismert alakzat is belemagyarázható: **3. kép.**) Hasonló korú európai temetkezési helyek analógiájára a budakalászi temető, mint szakrális hely

⁹ Vö. FURHOLT 2008a és 2008b-t FURHOLT 2009-e!

¹⁰ Vö. a *Dentalium* aranyból való *skeumorph* utánzatait a várnai temető 1. ún. *kenotáfium* szimbolikus sírjában: GHEORGHU 2011.

¹¹ HIGHAM et al. 2007

kövel való megjelölése, kiemelése egy közösség mentális képzetének kivetítése is egyben: a tájba bemetszett, de ahhoz szervesen illeszkedő geoglifiként értelmezhető, mint pl. Sion, és egyéb temetkezési helyek, amelyeknek alakja csúszka vagy szán-formát, a korszak fontos találmányának, és talán a halott lelkét túlvilágba szállító eszközének a képét adja vissza kellő távolságból nézve.¹²

A sírok némelyikében megfigyelt tűzrakás szokása (p. 226) a településeken feltárt emberi és állati temetkezéseknél is megfigyelhető.¹³ A tüzetesebb vizsgálat azonban mindenhol megmutatja, hogy bár a csontokon valóban jól látható égésnyomok vannak, korántsem beszélhetünk az égőáldozatoknál szükséges tartós és magas hőhatásról: a csontok épp csak megpörkölődtek. M. Miličević-Bradač véleménye szerint feltehetően füstöléssel való tartósítás nyoma lehet, egyfajta post mortem kezelés, amelynek az élettelen testeket temetés előtt alávetteték.¹⁴

A második fejezet Köhler Kitti-től az antropológiai feldolgozás. A temető morfológiai elemzése szerint a dolichocran, gracilis mediterrán típus dominál, de már 17% az aránya mellette a brachycran alpi elemeknek, amely Alsónémedi temetőjében tovább nő: 25%, míg a Balaton déli partján feltárt temetőben (Balatonlelle) és több lelőhely teleptemetkezései közt sporadikus.

Az antropológusok ezt a középső rézkorhoz képest újonnan megjelenő elemet azonosítják a Kárpát-medencébe érkező új késő rézkori populációval/populációkkal. Itt szeretném felhívni a figyelmet egy eddig kihangsúlyozatlan szálra, amelyet Köhler Kitti is csak a balatonöszödi feldolgozás során írt meg.¹⁵ Ez az antropológiai típus nem a korábban fél évszázadon át déli, anatóliai/ékei irányhoz és bevándorló embercsoportokhoz, hanem északnyugat-európai, feltehetően Bolerázhoz/Badenhez és rajtuk keresztül egyéb cirkumalpi kultúrák népességeihez köthető! Az eddig Trója-menekülőként értelmezett Kárpát-medencei késő rézkori, a déli területekkel szoros Penrose-kapcsolatot mutató dolichocran, gracilis mediterrán embertani alaptípus a késő rézkor alapnépességét adja, és már korábbi korszakokban is reprezentatív módon megjelent a Kárpát-medencében, így egyértelműen bevándorló népességként értékelni legalábbis megkérdőjelezhető, még ha valóban szoros Penrose kapcsolat jelentkezik is a jelzett déli irányban. Egyfajta antropológiai örökséggel, továbbéléssel inkább magyarázható, főleg ha megjegyezzük, hogy a vizsgálatba bevont déli területekről elérhető antropológiai adatok régészeti korszakolása erősen hiányos, elérhetetlen, vagy mára már jócskán megváltozott, elsősorban Joseph Maran nyomán.¹⁶

Ez egészen pontosan azt jelenti, hogy nem tudjuk valójában, hogy a Kárpát-medencén belüli késő rézkori populációk (a Bolerázt ráadásul eddig helytelenül a Badennel összevontan értékelve) milyen korú balkáni-anatóliai embertani anyaggal mutatnak kapcsolatot: lehet korábbi, vele egykorú (de itt már közel 1000 évről kellene értékelést adni, amely a déli területeken nem egységes olyan szempontból, mint a Kárpát-medencében), vagy későbbi is. Mindennek felismerése és kutatása a jövőben persze érdemben előrevihetné és akár eldönthetné a Baden kialakulásának vagy eltűnésének kérdését.

Összehasonlítva a budakalászi temetőt a balatonöszödi és egyéb Balaton melléki populációkkal jól látszik, hogy a balatoni populációk sokkal heterogénebb összetételt mutatnak, leginkább a női nem vonatkozásában. Hogy ez konkrétan hogyan lesz magyarázható (erősebb

¹² HARRISON-HEYD 2007; PÉTREQUIN et al. 2006

¹³ HORVÁTH 2010a

¹⁴ MILIČEVIĆ-BRADAČ 2001

¹⁵ KÖHLER 2012

¹⁶ MARAN 1998

helyi továbbéléssel vagy nagyobb fokú, esetleg más irányú migrációval, esetleg beházasodással, nőcserével, nőrablással), ehhez még várjunk meg újabb, célzott vizsgálatokat. Az mindenesetre már most világos, hogy a Dunakanyar–Budapest és a Balaton régió egymástól eltérő kapcsolódási irányokat és embertani összetételt mutat. Talán ez vezethetett végső soron a két szállásterülettel kapcsolatos fent kifejtett különbségekhez is.

A *harmadik fejezet Csósz Aranka* archaeogenetikai analízise. Fogalmam sincs, hogy ez a semmitmondó fejezet rész miért került a könyvbe: lehetett volna egy rövid bekezdés az antropológiai fejezetnél, még ha más is a szerző. Kétségtelenül modern szemléletre vall ilyen típusú vizsgálatoknak alávetni a csontleleteket, ha módunkban áll, de a befektetett anyagi vonzatok miatt nem ártana a laborválasztást gondosabban és körültekintőbben végezni, és csak akkor értekezni a témáról modernsége mellett is, ha van miről. Nem túlzás hét mintából egyetlen kinyert és vizsgálható DNS-minta rövid szekvenciáját alkalmatlansága miatt az egész próbálkozás sikertelenségeként értékelni. Összehasonlításként ajánlom a szerzők figyelmébe Raztersdorf badeni tömegsír példaértékű genetikai feldolgozását.¹⁷

A *negyedik fejezet Gál Erikától* az állatcsont-mellékletek feldolgozása. A szerzőtől megszokott alaposág és világos stílus mellett is feltűnik a temető leletszegénysége (amely persze nem a szerző hibája). Vajon az elmúlt évtizedekben tűntek el az állatcsontleletek a rossz raktározás és hanyagság miatt, vagy eleve kevés volt az állatcsont a sírokban, és ha igen, miért? Az állatcsont-melléklet adás nem tartozott a fontosabb halotti szokások közé? Mennyiben általános ez a vonás más badeni temetőkkel összehasonlítva (elsősorban Alsónémedivel, de akár Balatonlelle–Felső Gamással is)? Esetleg a rossz talajtani adottság következtében sok lelet eltűnhetett már a feltárás pillanatára? Szomorú, hogy a híressé és nagy elméletek szereplőjévé vált páros marhatemetkezések csontvázai is eltűntek, mire a feldolgozásra sor került. Ellentmondásként jegyzem meg, hogy a korábban Korek József által pattintott eszközkészítő mester sírjaként leírt temetkezést,¹⁸ amelyet Cs. Balogh Éva a következő fejezetben csonteszközkészítő mesterként ír le, Gál Erika nem tartja csonteszközkészítő sírjának.

Az *ötödik fejezet Csongrádiné Balogh Évától* a kőeszközök bemutatása. Az állatcsontokhoz hasonlóan sajnos sok kőlelet eltűnt az idők során. Ettől függetlenül azonban úgy tűnik, a szerzőnek nem sikerült eltalálnia azt a kormeghatározó nemzetközi tendenciát, amely e lelőhelyet is jellemzi. Röviden egy tömegében helyi, néha rossz minőségű nyersanyagokat használó ipar ez, amely az ún. forgácsolósos technikával dolgozik. Ennek következtében a leletek többsége atipikus szilánk és penge, valamint hulladék-kategóriába tartozik. Ezek az alapformákon próbálnak kialakítani eszköztípusokat a tömegesen használt ad hoc eszközök mellett, amelyek közül legtöbbször bifaciális, fogazott, sarlófényes eszközök, háromszögletű hegyek készülnek. Ez nálunk a késő rézkorban megjelenő tendencia továbbél a kora és a középső bronzkorban, és a Kárpát-medencén kívül, Európa nagy részén is (Horváth 2009, Zandler–Horváth 2010; Jerzy Kopacz munkái).¹⁹ Megjegyzem, hogy az eszközök készítésének folyamatát egy temető anyagában szokásos és néha akár célravezető is lehet, de egy telepen azért érdekesebb keresni. A 91. sírt, attól hogy csonteszközei is vannak (azok közt sok alkalmas szerszám lehetett a kőeszköz-készítés során is retusórként), a kőeszközei között pedig sok az ad hoc eszköz, és kevesebb a tipikus, még lehet kőeszköz-készítőnek tartani, ismerve a korszak tendenciáját. Az összetétel „jelentéktelenségének” oka nem a halotti rítusok és a hétköznapi élet közti különbség, vagy az egyén teljesen más szociális helyzete, hanem a korszak meghatározó kővel bánó sajátossága.

¹⁷ KRUMPEL et al. 2008

¹⁸ KOREK 1986

¹⁹ HORVÁTH 2004, 2009a; ZANDLER – HORVÁTH 2010; KOPACZ 2001, KOPACZ et al. 2008, 2009.

A hatodik fejezet Sümegei Pál feldolgozása a sírokban feltárt kagyló és egyéb, általában kagylónak tartott mellékletekről: a könyv legalaposabb és legértékesebb része. Végre pontos analitikai adatokat kapunk arra vonatkozóan, milyen anyagokból épülnek fel az ékszerek, meghatározzák a kagylók fajtát, és hogy helyi vagy távoli beszerzési irányból kerültek a közösséghez. Különösen értékes a készítés-technológiai része. 3400 lelet elsődleges leírását és geológiai faj/kormeghatározását adja a szerző, lokalizálva azok előfordulási-beszerzési helyét, és funkcionális felhasználását (vö. 285 kerámialelettel, p. 246, Bondár).

Bár a fejezethez egy alapos, paleolitikumtól kezdődő régészeti kitekintés is csatlakozik Sümegei Páltól minden azonosított kagylófajtára vonatkozóan, hiányoltam a régészeti elemzést, amely a temető egyik leggazdagabbnak és legspeciálisabbnak tartható lelettípusát bemutatná. A kagylókhoz meghatározott képzettársítások kapcsolódnak, amelyeknek ma már komoly irodalma van az őskori társadalmakra, és összehasonlító irodalma az ún. primitív társadalmakra vonatkozóan.²⁰ A lelőhelyen eltérő típusú kagylófajták közti különbség akár nemi identitást is jelölhetett (az *Anadara* és *Unio* fajták a női genitáliákat, míg a *Dentalium* a férfit jelképezheti). Ugyancsak fontos lett volna hangsúlyozni, hogy *Dentalium* Budakalászon kívül valódi és aranyból való utáneztként egyelőre csak a Várna-i és Durankulak-i temetőkből, illetve a Sultana-i temetőből ismert.²¹ Bár ez a korszak a magyarországi kora-középső rézkorral egyidős, és jó 1000 évvel korábbi az itt játszódó eseményeknél, tehát semmiképp nem kapcsolható össze kulturálisan vagy genetikailag, a két régió speciális földrajzi adottságokon alapuló kereskedelmi fejlődése mégis sok szempontból mutat hasonlóságot.

Részben az előző fejezethez kapcsolódik a kagylók és egyéb fosszilis anyagokból készült gyöngyök stabil-izotópos vizsgálata Demény Attilától és munkatársaitól. Óriási eredménynek tartom a tömeges helyi nyersanyag mellett feltűnő magashegyi, nagy valószínűséggel alpi cseppkő azonosítását (227. sír), amely az embertani anyagban megjelenő új brachycran összetevővel azonos érkezési vagy kommunikációs irányba mutató kereskedelmi, talán luxus-import. A kevés kagylólemezzel kapcsolatban felvetett nem dunai (tiszai?) eredettel kapcsolatban viszont óvatosabb lennék, bár azt hiszem, ezzel nem a fejezetírókat, hanem az őket átvevő és értelmező régészeket terheli felelősség. Mint ahogy Demény A. és munkatársai is kifejtik, az 5000 évvel ezelőtti víz összetételét sem a Dunában, sem a Tiszában vagy a Balatonban nem tudjuk vizsgálni, csak a hasonló korú, különböző vizekből származó kagylók izotóptértékeit tudjuk összevetni, és ebből a vízére visszakövetkeztetni. Az viszont egyelőre nagyon kevés készült késő rézkori kagylókon, és a Balaton melletti esetében még a Zalából való eredet is felvetődött Balatonkeresztúr kapcsán. Egyelőre abból a tényből, hogy neolit és kora rézkori tiszai kagylók izotóptértékei állnak közel a mai Duna vízösszetételéhez és a budakalászi leletekhez, még nem lehet nagy következtetéseket levonni az elég jelentős éghajlati, földrajzi változások és egyéb tényezők (vízszennyeződés, stb). figyelembevételével.

A nyolcadik fejezet a kerámiaedények készitési technikáiról a rajzolóként is közreműködő Gucsi László érdeme. Praktikus és érhető, bár úgy vélem, ezt a fajta munkát, amely szorososan a tárgyleírás része kell, hogy legyen, a régésznek kellett volna elvégeznie és integrálnia az értelmezésbe, akkor nem lennének benne kisebb hibák.²²

A radiokarbon kronológiát és az abszolút datálást, valamint a szeriációval és korrespondenciával vizsgált belső, elsősorban kerámián alapuló kronológiát Siklósi Zsuzsanna végezte el. Korrekt és világos fejezet, minden értelmezési lehetőséget bemutatva. Hibája viszont, hogy a könyv egészére jellemzően mindent egybevetve a nemzetközi kutatásban sugallt kereteknek megfelelően mégis a badeni kultúra végére megadott 2900 BC lezárást, a

²⁰ Pl. CLAASSEN 1998

²¹ GHEORGHIU 2011

²² Vö. HORVÁTH 2010b, 62, 70.

temetőre pedig a Bayesien módszerrel lerövidített élettartamot tartja leginkább elfogadhatónak.

Végül a monográfiát lezáró rész *Raczkó Pál értékelése*: az eddigiek összegzése, és egy nagyobb tér és időperspektívába helyezett kutatástörténeti áttekintés. Felsorakoztatva minden jelentősebb kutató véleményét, akik előzőleg behatóan foglalkoztak a temetővel (Korok József, John Chapman), áttérve a korszakot átfogó modern teoretikai értékelésekre (Martin Furholt, Christian Strahm), majd a kötetben belül Siklósi Zsuzsanna a kereteket megteremtő írására, a közelben fekvő Pilismarót–Basaharc bolerázi temetőre (máig feldolgozatlan), és végül Balatonőszöd–Temetői dűlőre.

Bevallom, a nagyívű színpad megrajzolása és a széleskörű irodalom szerepeltetése mellett is hiányérzetem maradt. Végigolvastván a könyvet nem kaptunk választ arra az alapvető kérdésre, hogy a késő rézkorban miért nincsenek temetők általában, és a néhány kivétel felbukkanása pedig mégis miképpen indokolható. Ugyanakkor véleményem szerint a saját eredményeiknek következetes beépítése, végiggondolása és mélyértelmezése sem történt meg: a könyvben szereplő analitikai adatok nem egyetlen végkövetkeztetést engednek meg, és a legnagyobb valószínűséggel éppen nem azt, amelyet a könyv szerzői és a záró-értékelő fejezet ad. Attól még nem lesz egy munka jó, ha saját adatai ellenére ragaszkodik a nemzetközi szakirodalom által megszabott keretekhez, vagy beidézzi a kurrens és éppen divatos irodalmakat és elméleteket, de azok sem kontextusukban, sem következtetéseikben nem kapcsolódnak az eredeti témához. Menjünk végig pontról-pontra.

Korok József eredeti elképzelése, amely szerint a közelben fekvő pilismaróti bolerázi temető adná a budakalászi legkorábbi, főként hamvasztásos sírokból álló részét, azt hiszem teljességgel elvethető abból az okból kifolyólag, hogy a budakalászi temetőben nyoma sincs a Boleráz (kultúra, stílus, edény) jelenlétének. Ettől függetlenül nem kizárt, hogy az egymás mellett élő Boleráz és Baden populációk – most már két önálló identitású közösségként értékelve őket – a régióban találkozhatott egymással, és a Boleráz jellegzetes halotti rítusa átkerülhetett a Badenbe. A budakalászi legkorábbi badeni radiokarbon dátumok 3350 BC-vel kezdődnek. A bizonyítás alapfeltétele egy ezzel átlapoló radiokarbon adat lehetne a pilismaróti temetőből, de nincsenek elérhető bolerázi dátumaink a lelőhelyről, sem a régióból (Vác–Vár bolerázi vagy badeni: ha bolerázi, akkor az együttélés bizonyított). Éppen a fentiek miatt nem relevánsak Furholt 2008-as beidézett munkái sem, amely a régiók feletti stílus-helyi társadalmi hálózatok–egységes régészeti kultúra kérdését vizsgálja, ebben az esetben a Boleráz szemszögéből a korábban egységesnek hitt Boleráz-Baden komplexumon belül. Más munkájában már a teljes késő rézkor helyet kap a Boleráz mellett a Badennel (2009). Azok a valóban fellépő problémák, amelyeket vitathatatlanul Martin Furholt írt le elsőként, jelzik, hogy a késő rézkorral nemcsak nagyon komoly keltezési gondok vannak, hanem a több évtizedes régészeti alap-megközelítés sem állja ki a modern kritika próbáját.

Anélkül, hogy ezt itt most részletesen kifejtsem, elég arra gondolni, hogy míg a Kostolacot mindig is önálló kultúrának tartották és kronológiailag határozottan a Baden utánra helyezték néhány déli tell-lelőhely rétegtani helyzetéből adódóan (amely ráadásul ma már nem tartható a teljes területen belül nézve: a nyílt színi lelőhelyek más szituációt produkáltak pl. Balatonboglár és Szurdokpüspöki lelőhelyeken),²³ addig a Bolerázt és a Badent a Boleráz azonosítása óta egyetlen szerves régészeti kultúra két fejlődési szakaszának gondolták. Félrevezető terminológiával ráadásul a korai (Boleráz IA, B, C) és késői (klasszikus Baden IIA, B, III, IV) fázisokat is egyetlen néven („Baden kultúra újabb komplexum”) írták le. A probléma az, hogy eleve alig van Boleráz-Baden közös lelőhelyünk, ami már önmagában elgondolkodtató: ha ez egy kultúra két fejlődési fázisa, hogyhogy nem jelenik meg minden

²³ BÁCSEMEGI – SÜMEGI 2010; HONTI et al. 2007; SIKLÓSI 2004

„Baden” lelőhelyen a korai fázis? Néhány rétegtani adat a Boleráz és a Baden egymásutáni-ságát mutatta (pl. Hlinsko, Gomolava),²⁴ de ezt a Kostolachoz hasonlóan is lehetett volna interpretálni: mint az önálló Bolerázt követő önálló Badent, majd szintén önálló Kostolac megjelenését egy lelőhelyen. Elsőként Balatonőszöd szolgáltatott értékelésre alkalmas adatokat a két fázis vagy korszak viszonyára nyílt településen. Ez azért nagy előrelépés, mert egy ilyen lelőhelyen kisebb kockázata van a rossz feltárási módszerekből és a természetes módon is keveredő leletanyag helytelen értelmezéséből fakadó következtetéseknek: bár sok a szuperpozíció, mégis csak esetenként két objektum helyzetét kell tisztázni, és nem két objektum és ezzel összefüggően három egymást követő réteg helyzetét, mint egy tellen. A helyzet az, hogy a balatonőszödi feldolgozás a Boleráz és a Baden két teljesen önálló régészeti kultúrára való szétválasztását mutatja.

A Strahm-féle modell nem érvényes sem a badeni kultúrára, sem a budakalászi temetőre: én itt nem láttam semmilyen módon vagy elven két részre választható kerámiaanyagot. Rátérve a közelben előkerült Harangedényes temetőre az látszik, hogy az 2500 BC-vel kezdődve a legmegengedőbb modell szerint is (VERA-3544, 2620 BC alsó határ a Badenre a lelőhelyről) legalább száz év különbséget mutat a két kultúra között: tehát mindenféle kapcsolat és kontinuitás közöttük itt erősen kérdéses.

Más kérdés a badeni kultúrának a kora bronzkorban való esetleges továbbélése, amely ma már több lelőhely adatai szerint bizonyítottan tekinthető, és a budakalászi badeni temető csak csatlakozik a sorban a többiekhez, amit sajnálatos módon éppen a szerzők a rendelkezésükre álló adatokból nem vettek észre. Le kell szögezni, hogy a nemzetközi kutatás által sugallt 3000 BC a késő rézkor és a Baden végére nem tartható Magyarországon belül, de más területen (pl. Lengyelországban) sem. A késő rézkor végét más kutatókhoz, pl. Reményi Lászlóhoz hasonlóan 2800 BC-nél húzzuk meg, a 2800–2600 BC közötti időszakot pedig, amit eddig a magyar kutatás kora bronzkor 1 periódusként kezel, javasoljuk több okból kifolyólag késő rézkor és kora bronzkor közötti átmeneti periódusként említeni. Elsősorban azért, mert kora bronzkorról csakis bronzkori kultúra megjelenése esetén érdemes beszélni. A korainak nevezett Makó sem tipológiailag, sem pedig dátumai alapján nem körvonalazódik: a legkorábbi hagyományos bronzkori kultúra, a Makó 2600 BC körül kezdődik Magyarországon. A másik érv inkább az elegancia és a harmonizáció tekintetében fontos: a nemzetközi terminológia az ún. Reinecke A0 horizontot, amely a Harangedényes fémek feltűnésével jelezhető és a bronzkor kezdetének számít, 2350 BC-től számítja.²⁵ Teljesen indokolatlan a magyar őskorkutatásnak 2800 BC-vel kezdenie – Európa területén egyedül – a kora bronzkor időszakát, nemcsak mert ezzel az érveléssel egyedül áll, hanem mert ez az érvelés tarthatatlanná vált. Ebbe az átmenetinek nevezett időszakba nyúlik tehát bele a budakalászi badeni temető egy része. Érintkezés a régióban a Makó kultúrával várható esetleg, de azzal sem valószínű, mivel eddigi dátumai itt is 2600 BC-nél fiatalabbak (vö. Üllő 5).²⁶

Az egész késő rézkorban a temetkezési szokásokra jellemző, hogy a halottak többsége településeken kerül elő. Olyan számokkal kell szembesülnünk (Balatonőszöd: 100.000 m²-en 77 egyed/1000 év alatt), amely megfelelő méretű és minőségű kutatások mellett, ha nem is a társadalom egészét, de sokkal nagyobb részét reprezentálná: ezeket az egyedeket eddig teljesen elveszettnek hittük, és hiányukat mindenféle elmélettel magyaráztuk – közben pedig megvannak, csak nem tudtunk róluk. A halottak településen való eltemetésének szokása nemcsak egy társadalom életével és hitvilágával van összefüggésben, hanem a társadalmakra ható mindenkori külső feltételekkel is. Nagyobb perspektívában vizsgálva azt látjuk, hogy a középső rézkor végétől a kora bronzkor végéig, kb. 4000–2000 BC közt hiányoznak a szeparált, telepektől elkülönült temetők, amely nemcsak a sokféle tarka népcsoport furcsamód

²⁴ PAVELČÍK 1982; PETROVIĆ – JOVANOVIĆ 2002.

²⁵ BERTEMES – HEYD 2002

²⁶ KÓVÁRI – PATAY 2005

hasonlónak tűnő életmódjára (mobilitás), halotti rítusára, hanem egy közös külső tényezőre, az időjárásra vezethető vissza. Amikor azonban mégis létrejönnek ilyen temetők, amögött egy az általánostól eltérő nagyobb fokú letelepedéssel kell számolnunk, amelyet csakis az általánostól eltérő speciális, kedvezőbb feltételek, körülmények hozhatnak létre a Fekete-tengeri partvidéke mellett Várna és Durankulak után így pl. Budakalász esetében is.

Vizsgáljuk meg a lelőhely földrajzi elhelyezkedését és adottságait, és látjuk, hogy a Duna vonalát követve több száz folyóméteren keresztül ez az első pont, ahol vízi járműről biztonságosan ki lehet szállni és át lehet rakodni a szárazföldre. Nézzük meg a Boleráz és a Baden elterjedését térképeken: jól látszik, hogy a Childe-i értelemben véve mindkettő a Duna vonalát követő jellegzetes „dunai kultúra”²⁷. Budakalász egy ideális hajózási csomópont, ugyanakkor lerakodó és átrakodó hely a víz és a szárazföld között, szakszóval kereskedelmi kikötő.²⁸ Ezekre az egyedi, halmozottan előnyös feltételekre még a kedvezőtlen vagy gyakran és drasztikusan, gyorsan változó klíma és az eltérő kulturális szokások mellett is érdemes volt egy közösségnek építeni, és a szokásostól eltérő állandóbb bázist kialakítani. Bizonyára nem véletlenül van a temetőben több kocsimodell is: az itt élő népesség feltehetően a nyugati irányból, Alpok felől vízen érkező áruk szárazföld felé való fuvarozását végezte. Még csak nem is volt egyedül a helyzet-felismerés és kihasználás terén: feltehetően a Szentendrei-sziget alatt Budapest közigazgatási határain belül is voltak ilyen közösségek, a Csepel-sziget északi részén pedig két hasonló, kisebb, elhelyezkedéséből adódóan kevésbé prosperáló közösség élhetett és temetkezhetett Szigetszentmárton és Alsónémedi lelőhelyeken, miután az orruk előtt a haszon nagy részét a budakalászi közösség már lehalászta. Ezek a tényezők vezettek a késő rézkori nagy temetők létrejöttéhez és magyarázzák gazdagságuk, az átlagostól eltérő jellegű leleteik okát Magyarországon, a Duna vonalán.

²⁷ HORVÁTH et al. 2008

²⁸ HORVÁTH 2008

BALDIA et al. 2008

Baldia, M. O. – Frink D. S. – Boulanger, M. T.: Problems in the Archaeological Legacy: The TRB/Lengyel-Baden Complex. In M. Furholt; M. Szymt and A. Zastawny (eds.), *The Baden Complex and the Outside World. Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19–24th September, 2006. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej* 4 (2008) 25–49. Bonn: Rudolf Habelt.

BÁCSMEGI – SÜMEGI 2010

Bácsmegi, G. – Sümegi, P.: Geoarchaeológiai vizsgálatok Szurdokpüspöki-Hosszú-dűlő lelőhelyen (Geoarchaeological investigations at Szurdokpüspöki-Hosszú dűlő). In Guba, Sz. – Tankó, K. szerk., „Régről kell kezdenünk...” *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére.* Szécsény, 2010, 327–337.

BERTEMES – HEYD 2002

Bertemes, F. – Heyd, V.: Der Übergang Kupferzeit/Frühbronzezeit am Nord-westland des Karpatenbeckens – Kulturgeschichtliche und paläometallurgische Betrachtungen. In: Bartelheim, M. – Pernicka, E. – Krause, R. (Hrsg), *Die Anfänge der Metallurgie in der Alten Welt. Forschungen zur Archäometrie und Altertumswissenschaft* 1, Halle, Rahden/Westf. (2002) 185–228.

BONDÁR 2002

Bondár, M.: A badeni kultúra kutatási helyzete Magyarországon (vázlat) (Der Forschungsstand der Badener Kultur in Ungarn (Abriß). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archeologica* VIII (2002) 7–30.

CLAASSEN 1998

Claassen, C.: *Shells.* Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

DÖVÉNYI 2010

Dövényi, Z. (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere.* Második, átdolgozott és bővített kiadás, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2010.

ENDRÓDI 1997

Endródi, A.: A késő rézkori badeni kultúra Budapest, Andor utcai telepénye a kulturális kapcsolatok tükrében (Die Siedlungsmaterialien der spätkupferzeitlichen Badener Kultur aus der Andorstrasse, im Spiegel der Kulturellen Verbindungen). *Budapest Régiségei* XXXI (1997) 121–77.

ENDRÓDI 2004

Endródi, A. (ed.): *Hétköznapok és vallásos élet a rézkor végén. A Baden-kultúra 5000 éves emlékei Budapesten (Everyday life and spirituality at the end of the Copper Age. 5000 years remains of the Baden Culture in Budapest).* Temporary exhibition at the Budapest Historical Museum XII. 2004–III. 2005. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004.

FÁBIÁN – SERLEGI 2009

Fábián, Sz. and Serlegi, G. 2009. Settlement and environment in the Late Copper Age along the southern shore of Lake Balaton. In T. L. Thurston and R. B. Salisbury (eds.), *Reimagining Regional Analysis – The Archaeology of Spatial and Social Dynamics*, 199–233. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2009.

FURHOLT 2008a

Furholt, M.: Culture History beyond Cultures: The Case of the Baden Complex. In: M. Furholt, M. Szmyt and A. Zastawny (eds.), *The Baden Complex and the Outside World. Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19–24th September, 2006. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej* 4 (2008) 13–25. Bonn: Rudolf Habelt.

FURHOLT 2008b

Furholt, M.: Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined. *Antiquity* 82 (2008) 617–628.

FURHOLT 2009

Furholt, M.: Die nördlichen Badener Keramikstile im Kontext des mitteleuro-päischen Spätneolithikums (3650–2900 v.Chr.). *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej* 3 (2009) 106–119. Bonn: Rudolf Habelt.

GHEORGHIU 2011

Gheorghiu, D.: Insignia of Exotica: skeuomorphs of Mediterranean shells in Chalcolithic south Eastern Europa. In A. Vianello (ed.), *Exotica in the Prehistoric Mediterranean*, 2011, 13–26. Oxbow/Oxford and Oakville.

HARRISON – HEYD 2007

Harrison, R. – Heyd, V.: The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: the example of 'Le Petit-Chasseur I + III' (Sion, Valais, Switzerland). *Praehistorische Zeitschrift* 82 (2007) 129–214.

HIGHAM et al. 2007

Higham, T. – Chapman, J. – Slavchev, V. – Gaydarska, B. – Honch, N. – Yordanov, Y. – Dimitrova, B.: New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) – AMS dates and social implications. *Antiquity* 81 (2007) 640–654.

HONTI et al. 2007

Honti, Sz., Németh, P., Siklósi, Zs. Balatonboglár-Berekre dülő és Balaton-boglár-Borkombinát. In Belényesy, K. – Honti, Sz. – Kiss, V. (szerk.), *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között/Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi*, 2007, 167–183. Kaposvár/Budapest: SMMI–MTA RI.

HORVÁTH 2004

Horváth, T.: *A Vátya kultúra településeinek kőanyaga. Komplex régészeti és petrográfiai feldolgozás.* Ph.D. disszertáció, kézirat, 2004. Budapest: ELTE BTK RI. ([http://www.archo.mta.hu/munkatárslista/Horváth Tünde/Ph.D.](http://www.archo.mta.hu/munkatárslista/Horváth_Tünde/Ph.D.))

HORVÁTH 2008

Horváth, T.: Sozialmophologische Studie der spätkupferzeitlichen Baden-(Pécel)-Kultur. *Mitteilungen den Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 138 (2008) 159–203.

HORVÁTH 2009a

Horváth, T.: Pattintással készült eszközök kronológiai szerepe a kora- és középső bronzkor folyamán (The Chronological Role of Chipped Stone Implements in the Early and Middle Bronze Age). *Tisicum XLX* (2009) 413–440.

HORVÁTH 2009b

Horváth, T.: The intercultural connections of the Baden „culture”. In Ilon, G. (szerk.), *ΜΩΜΟΣ VI, Óskoros kutatók VI. Összejevetelének konferenciakötete, Nyersanyagok és kereskedelem, Kőszeg, 2009. március 19–21*, 101–149. Szombathely: KÖSZ–VMMI.

HORVÁTH 2010a

Horváth, T.: Transcendent phenomena in the Late Copper Age Boleráz/ Baden settlement uncovered at Balatonőszöd–Temetői dűlő: human and ani-mal „depositions”. <http://www.jungsteinSITE.de>, 1st of September, 2010.

HORVÁTH 2010b

Horváth, T.: Megfigyelések a középső és késő rézkori kultúrák fazekasáruin Balatonőszöd–Temetői dűlő lelőhelyen. Készítéstechnikai vizsgálatok. Archaeological contribution to the study of the Middle and Late Copper Age pottery.) *Archeometriai Műhely* 2010(1), 51–82. <http://www.ace.hu/am/2010.VII.1>

HORVÁTH 2011

Horváth, T.: A késő rézkor időszaka más szemszögből: tipo-kronológiai megfigyelések a Balatonőszöd–Temetői dűlői késő rézkori Boleráz/Baden település leletanyagán. *GESTA X* (2011) 3–135. (<http://www.tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta/gesta2011>)

HORVÁTH 2012

Horváth, T. (szerk.): Balatonőszöd–Temetői dűlő őskori településrészei. A középső rézkori, késő rézkori és kora bronzkori települések. Budapest, 2012, <http://real.mtak.hu/2959>

HORVÁTH 2012

Horváth, T.: Networks and Netwars: New perspectives on the Late Copper Age and Early Bronze Age Typo-chronological relationships of the Boleraz/Baden/Kostolac finds at the site of Balatonőszöd–Temetői dűlő, Hungary. BAR International Series 2427, 2012.

HORVÁTH et al. 2008

Horváth, T. – S. Svingor, É. – Molnár, M.: New Radiocarbon dates for the Baden Culture. *Radiocarbon* 50(3) (2008), 447–458.

KALICZ 1976

Kalicz, N.: Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. In H. Mitscha-Mäheim, H.-K. Friesinger and H. Kerchler (eds.), Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag. *Acta Austriaca Beiheft* 13 (1976) 188–202.

KOPACZ 2001

Kopacz, J.: *Pozcatki epoki brazu w strefie karpackiej w swietle materialów kammiennych*. Krakow, 2001.

KOPACZ et al. 2008

Kopacz, J. – Přichystal, A. – Šebela, L.: Bell Beaker Lithic industry in Moravia (Czech Republic). In M. Baioni, V. Leonini, D. Lo Vetro, F. Martini, R. Poggiani Keller, L. Sarti (eds.), *Bell Beaker in Everyday Life. Millenni Studi di Archeologia Preistorica 6*, 2008, Museo Fiorentino di Preistoria Paolo Graziosi, Firenze, Proceedings of the 10th Meeting „Archéologie et Goblets” (Florence–Siena–Villanuova sul Clisi, May 12–15, 2006, 2008, 257–270.

KOPACZ et al. 2009

Kopacz, J. – Přichystal, A. – Šebela, L.: Lithic chipped industry of the Bell Beaker Culture in Moravia and its east-central european context. Kraków-Brno 2009.

KOREK 1951

Korek, J.: Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsónémedi. *Acta Archaeo-logica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1, 35–54.

KOREK 1986

Korek, J.: The Grave of an Artisan in the Copper Age Cemetery at Budaka-lász. In: K. T. Biró (ed.), *Papers for the International conference on prehistoric flint mining and lithic raw material identification in the Carpathian Basin*, 317–323. Budapest/Sümege: Magyar Nemzeti Múzeum.

KÖHLER 2012

Köhler, K.: 3.3.1. fejezetrés. A lelőhely késő rézkori embertani leleteinek antropológiai vizsgálata. In: Horváth, T. (szerk.), *Balatonöszöd–Temetői dűlő őskori településrészei. A középső rézkori, késő rézkori és kora bronzkori tele-pülések*. Budapest, 2012, <http://real.mtak.hu/2959>, 239–270

KÓVÁRI – PATAY 2005

Kővári, K. and Patay, R.: A settlement of the Makó culture at Üllő. New evi-dence for Early Bronze Age metalworking. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 83–137.

KRUMPEL et al. 2008

Krumpel, J. – Götzinger, M. – Roetzel, R. – Binstener, A. – Brandl M. – Derndarsky, M. – Böhm, H.: Vier Gräber der Badener Kultur aus Ratzers-dorf, Niederösterreich. Eine Neubewertung der Bestattungssitten der Bade-ner Kultur in ihrer österreichischen Verbreitung. *Fundberichte aus Österreich* 47 (2008) 99–140.

MARAN 1998

Maran, J.: Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v.Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten- und frühen Bronzezeit. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 53, I–II, Bonn: Rudolf Habelt.

MAROSI – SOMOGYI 1990

Marosi, S. – Somogyi, S.: *Magyarország kistájainak katasztere I–II*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutató Intézete.

MILIČEVIĆ-BRADAČ 2001

Miličević-Bradač, M.: Treatment of the Dead at the Eneolithic Site of Vučedol, Croatia. In P. Biehl, H. Meller and F. Bertemes (eds.), *The Archaeology of Cult and Religion*, 209–219. Budapest: Archaeolingua, 2001.

MRT 5

Magyar Régészet Topográfiaja 5. Horváth, L.-H., Kelemen, M. and Torma, I. 1979. *Komárom megye régészeti topográfiaja. Esztergom és dorogi járás.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

MRT 9

Magyar Régészet Topográfiaja 9. Dinnyés, I., Kővári, K., Kvassay, J., Miklós, Zs., Tettamanti, S. and Torma, I. 1993. *Pest megye régészeti topográfiaja XIII/2. A szobi és a váci járás.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

MRT 11

Magyar Régészet Topográfiaja 11. Dinnyés, I., Kővári, K., Kvassay, J., Miklós, Zs., Tettamanti, S., Torma, I. 2012. *Pest megye régészeti topográfiaja. Az aszódi és gödöllői járás. XIII/3.*

PAVELČÍK 1982

Pavelčík, J.: Drobné terrakoty z Hlinska u Lipníku (okr. Přerov) (Kleine Terra-kotten aus Hlinsko bei Lipník (Bez. Přerov). I.). *Pamatky Archaeologicke LXXIII(2)* (1982) 261–292.

PETROVIĆ – JOVANOVIĆ 2002

Petrović, J. – Jovanović, B.: Gomolava. Naselje Kasnog eneolitas – Gomola-va. Settlements of the Late Eneolithic. *Gomolava Knjiga 4*, Novi Sad/ Beograd, 2002.

PÉTREQUIN et al. 2006

Pétrequin, P., Pétrequin, A.-M., Arbogast, R.-M., Maréchal, D., Viellet, A.: Vues du Jura français: les premières tractions animales au Néolithique en Europe occidentale. In *Premiers chariots, premiers araires. La diffusion de la traction animale en Europa pendant les IVe et IIIe millénaires avant notre ère.* *CRA Monographies Paris 29*, 2006, 361–402.

REMÉNYI 2009

Reményi, L.: A nagyrévi kultúra kulturális és kronológiai kérdései (Cultural and chronological questions of Nagyrév culture). *Tisicum XIX* (2009) 229–255.

SIKLÓSI 2004

Siklósi Zs.: A Kostolac-kultúra újabb temetkezései Balatonbogláron (The late burials of the Kostolac at Balatonboglár.) *Somogyi Múzeumi Közlemények 16*, 139–161.

TODOROVA 2002

Todorova, H. (Hrsg.): Durankulak. Die Prähistorischen Gräberfelder von Durankulak. Teil I-II. Deutsches Archäologisches Institut in Berlin, Sofia, 2002.

K. ZOFFMANN 2004a

Zoffmann K., Zs.: Óslakosok és bevándorlók a neolitikus és rézkori Kárpát-medencében az embertani leletek alapján (A Somogy megyében újonnan feltárt badeni temetők Penrose-analízise) (Autochthonous population and im-migrants in the Carpathian Basin of the Neolithic and Copper Age after the anthropological data (The Penrose-analysis of the recently unearthed Baden cemeteries). *Somogyi Múzeumok Közleményei 16* (2004) 127–139.

K. ZOFFMANN 2004b

Zoffmann K., Zs.: A badeni kultúra Balatonószöd lelőhelyről való embertani leleteinek ismertetése (Anthropological study on the Baden population of the Balatonószöd site). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004) 111-125.

K. ZOFFMANN 2006

Zoffmann K., Zs.: Balatonlelle környékéről származó késő-réz kori embertani leletek (Late Copper Age anthropological finds from Balatonlelle). *Somogyi Múzeumi Közlemények* 17 (2006) 97-107.

K. ZOFFMANN 2009

Zoffmann K., Zs.: Biostatistical data on the origin of Bronze Age ethnic groups in the Carpathian Basin. *Tisicum* XIX, 493-505.

ZANDLER - HORVÁTH 2010

Zandler K. - Horváth T.: Zandler, K. and Horváth, T. 2010. Balatonószöd-Temetői dúlő őskori, több periódusú település pattintott kőeszközeinek vizsgálata. *Archeometriai Műhely* 2010(4), 259-296. (<http://www.ace.hu/am>)

